

□ **BAIARMA KHABTAGAEVA**
ÇEV. İBRAHİM İPEK

TUVACADA MOĞOLCA ALINTI KELİMELERDEKİ
UZUN ÜNLÜLER
LONG VOWELS IN MONGOLIC LOANWORDS IN TUVAN

Özet

Bu makale, Tuvacada bulunan Moğolca alıntı kelimelerin hangi Moğolca döneminden ve ne zaman ödünç alındığını belirlemeye çalışan incelemelerin sonuçlarını sunmaktadır. Alıntılar; arkaik, Oyrat (Kalmık dâhil), Buryat ve Halha katmanlarına ayrılabilir; ancak bu katmanlara göre bir sınıflandırma yapıldığında bazı zorluklarla karşılaşılır. Yazar, Tuvacadaki Moğolca alıntılarda bulunan uzun ünlülerin farklı katmanlarla ilgili sorunların çözülmesine yardımcı olabileceğini gösteriyor.

Türk dilinin en arkaik lehçelerinden biri olmasına rağmen, güçlü ve sürekli bir Moğol kültürü etkisi, çok sayıda Moğolca alıntı kelime içeren Tuva dili gibi bir dilin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Rassadin (1980: 58) yaptığı araştırmada, Tuvacada 2.000'den fazla Moğolca alıntı kelimenin bulunduğunu, Tatarincev ise (1976: 110) Tuvaca sözlüğünün üçte birinin Moğolca olduğunu belirtmiştir. Tuvacada bulunan Moğolca alıntılar konusundaki benim tezim (Tuvacadaki Moğolca alıntılar üzerine Khabtagaeva tarafından yapılan tez) yaklaşık 1.500 kelime ile ilgilidir.

Tuvacaki Moğolca alıntı kelimelere 1903 yılında yayımladığı çalışmasıyla Katanov tarafından dikkat çekildi. Konu daha sonra 1976'da Tatarincev ve 1980'de Rassadin tarafından ele alındı. Tuvaca etimolojik sözlüğünün ilk cildi 2000 yılında çıkmıştır. Etimolojik sözlüğün yazarı Tatarincev, Tuvaca kelimelerin kökenini, Moğolca alıntı kelimelerin kökenini de belirterek kısaca açıklamıştır.

Tezimin amacı, Tuva dilindeki Moğolca alıntı kelimeleri sunmak ve karakterize etmektir. Alıntı kelimeleri etimolojik, fonetik ve morfolojik bakış açısıyla değerlendirerek bu kelimelerin ne zaman ve hangi Moğol dili döneminden alındığını belirlemeye çalıştım.

Alıntılar; arkaik, Oyrat (Kalmuk dâhil), Buryat ve Halha katmanlarına ayrılabilir; ancak bu katmanlara göre yapılan bir sınıflandırmada bazı kelimelerin kökenini bulma hususunda zorluklarla karşılaşılır.

Bu yazıda, Tuvacadaki Moğolca alıntı kelimelerde bulunan uzun ünlülerin katmanlarla ilgili sorunların çözümünde nasıl yardımcı olduğunu kanıtlamak istedim.

Moğol ve Tuva dilinde uzun ünlülerin gelişimi

Tuvacadaki bütün uzun ünlüler ikincildir. Eski bir vokal-konsonant-vokal (VKV) birleşiminin büzülmesiyle geliştiler, ancak bu büzülme, Moğolcada veya alıntılandıktan sonra Tuva dilinde meydana gelmiş olabilir.

Moğolcadaki VKV Birleşiminin Geçmişi

Moğol dillerindeki VKV birleşiminden gelişen uzun ünlünün niteliği, birleşimin ikinci ünlüsünün niteliğine bağlı olarak şekillenmektedir. birleşimdeki ilk ünlü dudaksıl değilse, ünlü uyumuna göre *ō* ya da *õ*, VKV birleşiminin yerini alır.

LM *jīga*- 'göstermek, öğretmek' ~ Halha *jā-*; Buryat, Oyrat *zā*;

LM *sige*- 'işemek' ~ Halha, Buryat, Oyrat *šē-*;

LM *agula* 'dağ' ~ Halha *ūl*, Buryat *ūla*, Oyrat *ūl^a*;

LM *ebčigü* 'göğüs kafesi, bağır', ~ Halha *öwčü*, Buryat *übsü*, Oyrat *öptsü*;

LM *maġu* 'kötü' ~ Halha, Buryat, Oyrat *mū*;

Oyrat dili bu kuralın bir istisnasıdır. Bu dilde, ilk değil, ikinci hecedeki ünlünün büzülme sonrası oluşacak uzun ünlünün niteliğini belirlemesine bağlıdır (Poppe 1950; 1955: 60-71; 1964: 36-37). Bununla birlikte, örneklere göre, uzun ünlülerin niteliğinin, kelime sonundaki uzun ünlülerin dudaksıl olmamalarına göre olduğunu gözlemleyebiliriz:

LM *bögere* 'böbrekler' ~ Halha *bōr*, Buryat *bōre*, Oyrat *bōr^õ*;

LM *kirüge* 'testere' ~ Halha *xörō*, Buryat *xyürō*, Oyrat *körē*;

LM *jīloġa* 'dizgin' ~ Halha *ġolō*, Buryat *ġolō*, Oyrat *dġolā*.

Tuva Dilinde VKV Birleşiminin Geçmişi

Yukarıdakilerin aksine, Eski Türk dilinde var olan kelimelerde, Tuva sesbilgisi kurallarına uygun olarak, VKV birleşiminden gelişen uzun ünlülerin niteliği ilk ünlüye bağlıdır (GTJa 33-37):

Eski Türkçe *aġir* 'zor' ~ Tuvaca *ār*;

Eski Türkçe *baġir* 'ciğer' ~ Tuvaca *bār*;

Eski Türkçe *oġul* 'erkek çocuk' ~ Tuvaca *ōl*;

Eski Türkçe *soġiq* 'soğuk, don' ~ Tuvaca *sōk*;

Eski Türkçe *yogün* 'yoğun, koyu' ~ Tuvaca *čōn*.

Tuva Dilindeki Moğolca Alıntı Kelimelerin Katmanları

Tuvacadaki Moğolca alıntı kelimelerde bulunan uzun ünlüler erken ve geç olmak üzere iki katmana ayrılabilir.

Erken Katman

1. Bu, Tuvacaya giren Moğolca sözcüğün uzun sesinin Tuvacanın fonetik kurallarına uygun olarak geliştiği durumlarda, Moğolcanın hâlâ birleşmeyi koruduğu bir zamanda girmiş olduğu kelime anlamına gelmektedir: $\bar{V}^1 \leftarrow V^1 GV^2$

Ā ← AGU

Tuvaca *čalga* 'tembel' ← LM *jalgaqu*, bk. Halha *jalxū*, Buryat *zaxū*, Oyrat *dzalxū*;

Tuvaca *elēr* 'sabit' ← LM *elegür*, bk. Halha, Oyrat, Buryat *erül*;

Tuvaca *kežē* 'zor' ← LM *kečegü*, bk. Halha, *xecü* (uzunü), Buryat *xesü*, Oyrat *ketsü*;

Tuvaca *torgāl* 'ceza' ← LM *torgağuli*, bk. Halha *torgül*, Buryat *torgüli*, Oyrat *torgü*;

Ī ← IGU

Tuvaca *ayī* 'tehlike' ← LM *ayigul*, bk. Halha, Buryat, Oyrat *ayül*;

Tuvaca *ergī* 'dalgın' ← LM *ergigü*, 'donuk, sessiz', bk. Halha, Oyrat *ergü*; Buryat *er'yü*;

Tuvaca *xarī* 'cevap' ← LM *qariğu*, bk. Halha *xariu*, Buryat *xaryü*, Oyrat *xär'ü*;

Tuvaca *serin* 'serin' ← LM *serigün*, bk. Halha, Oyrat *serün*, Buryat *heryün*.

2. Aynı zamanda, VKV birleşimi Moğolcada korunmasına rağmen, kelime Tuva diline girdiğinde uzun bir ünlü ses geliştirildi:

V₁ ← V₁ GV²

Tuvaca *ülza* 'süs' ← LM *uğalja*, bk. Halha *ugalj*, Buryat *ugalza*, Oyrat *uğ^ulza*;

Tuvaca *xūsā* 'süre, dönem' ← LM *quğaçağa*, bk. Halha *xugača*, Buryat *xugasā*, Oyrat *xuğ^utšā*;

V ← VGV GngV

Tuvaca *tālay* 'damak, ağız çatısı' ← **tañalai*, LM *tanglai*, bk. Halhatagnai, Buryat *tangalai*, Oyrat *tañnā*;

Tuvaca *mōl* 'Moğol' ← LM *monggol*, bk. Halha, Buryat *mongol*, Oyrat *moñg^ol*;

V ← VbV:

Tuvaca *xū* 'bölme, bölüm, yüzde' ← LM *qubi*, bk. Halha *huw*, Buryat *xubi*, Oyrat *xöw*;

Tuvaca *xūlgān* 'dinî yeniden doğuş, yaşayan Buda' ← LM *qubilgan*, bk. Halha *xuwilgān*, Oyrat *xūwilgan*;

Tuvaca *xūrak* 'din görevlisi adayı' ← LM *qubarag*, bk. Halha *xuwrag*, Buryat *xubarag*, Oyrat *xuwrg*;

Tuvaca *sūrga* 'Buda anıtı, uzakdoğu tapınağı, mezar' ← LM *suburğan*, bk. Halha, Oyrat *suwraga*, Buryat *subarga*.

3. Tuvacada da VKV birleşiminin korunduğu seyrek durumlar vardır. Ancak bu durumlar için belirli bir kural yoktur:

Tuvaca *dovurzak* 'takke (Orta Asya'da giyilen işlemeli kep)' ← LM *toğurçağ* 'çiçek tomurcuğu veya çanak yaprak; keplerin üstündeki küçük düğme; bk. Halha *tōrcog*; Buryat *tōrsog*, Oyrat *tōrtsaG*;

Tuvaca *kežigün* 'üye, arkadaş' ← LM *gešigün*; bk. Halha *gišün*; Buryat, Oyrat *gešün*;

Tuvaca *ködege* 'köy' ← LM *ködege* 'kırsal bölge'; bk. Halha *xödö*; Buryat *xüdö*, Oyrat *ködē*;

Tuvaca *togana* 'bir çadırın çatısında açılan pencere' ← LM *toġono* ~ *toġon-a*; bk. Halha; Buryat *tōno*.

Tuvacada vurgu son hecededir (Katanov 1903: 35; Scerbak 1970: 115). Birçok durumda, Moğolca alıntı kelimelerde, orijinal bir Moğolca kısa ünlü yerine uzun bir ünlü bulunur. Bu gibi durumlarda, bir kelime alıntı olarak değerlendirildiğinde, Moğolca kelime sonundaki ünlülerin korunduğu tamamen kesindir:

Tuvaca *barimdā* 'gerçek, kanıt' ← LM *barimta*, bk. Halha *barimt*, Buryat *barimta*, Oyrat *bārm̄t*;

Tuvaca *šidarā* 'satranç' ← LM *šitar-a*, bk. Halha, Buryat *šatar*, Oyrat *šatr*;

Tuvaca *xayirān* 'zavallı, acınacak' ← LM *qayiran*, bk. Halha, Buryat *xairan*, Oyrat *xār̄n*;

Tuvaca *xuviskāl* 'devrim', ← LM *qubisqal*, bk. Halha *xuw* 'sgal, Buryat *xubisxal*, Oyrat *xüwüsgal*.

Geç Katman

1. Bu, Moğolca kelimedeki uzun ünlü sesin, Tuvacaya giren kelimenin uzun ünlü sesiyle aynı olduğu kelimeleri içerir. Bu durumlarda, büzülme Moğol dilinde daha önce meydana gelmiştir:

Ū ← AGU

Tuvaca *būdū* 'kapalı, kapanmış' ← LM *bitegü*, Halha *bitū*, Buryat, Oyrat *bütū*;

Tuvaca *surgül* 'okul' ← LM *surgāguli*, Halha *surgül*, Buryat *hurgūli*, Oyrat *surgūli*;

Tuvaca *ūrgay* 'mağara' ← LM *aġurqai* (<*aġur+KAi), Halha, Buryat *ūrxai*, Oyrat *ūrxā* ← Eski Türkçe *aġız* 'ağız' (~Tuvaca *ās*);

Tuvaca *ūrge* 'yük' ← LM *egürge*, Halha *ūreg*, Buryat *ūrge*, Oyrat *ūr^aG* ~ *ūr^üG*.

Ū ← IGU

Tuvaca *božū* 'hızlı, çabuk, hızlı bir şekilde' ← LM *bušīgu*, Halha, Buryat, Oyrat *bušū*;

Tuvaca *čörū* 'huysuz, inatçı, dik kafalı' ← LM *jörigūd*, Halha *jörūd*, Buryat *züryū*, Oyrat *zörūd*;

Tuvaca *dūlgūr* 'anahtar' ← LM *tūlkiġūr*, Halha *tūlxūr*, Buryat *tūlxyūr*, Oyrat *tūlkūr*;

Tuvaca *šūdak* 'güreşçiler; kısılar' ← LM *šīġudaġ*, Halha *šūdag*.

Oyrat kökenli belirli sözleri içeren ayrı bir grup vardır. Yukarıda belirtildiği gibi, Moğol dillerinde VKV birleşmesinin ilk ünlü sesleri dudaksız ise yerinde uzun bir *ō* veya *ö* buluruz. Batı Moğol dilleri bu kuralın istisnasıdır. Burada, ilk hece dışındaki hecelerde uzun ünlü seslerin niteliği, birleşimin ikinci sesine bağlıdır:

Ā ← WGA

Tuvaca *nogān* 'yeşil' ← Oyrat *nogān*, bk. LM *noġoġan*, bk. Halha, Buryat *nogō(n)*;

Tuvaca *ovā* 'höyük, kurgan' ← Oyrat *owā*, bk. LM *oboġa*, bk. Halha *owō*, Buryat *obō(n)*;

Tuvaca *örēl* 'oda' ← Oyrat *örē*, bk. LM *öröge*, bkz. Halha *örō*;

Tuvaca *šölē* 'özgürlük' ← Oyrat *tšölē*, bk. LM *čilüge*, bk. Halha *čölō*; Buryat *sülō*.

Moğolcadan alıntılanan bazı kelimelerde, ilk hecede uzun *ū*, uzun *ō* olur. Bu olgu muhtemelen sesin değişmesinden kaynaklanmaktadır: Moğolca anadili konuşuru dışında bir konuşur

Moğolca u sesini bazen o gibi telaffuz eder ya da bir alıntı alındığında Moğolcanın girtlaksı sızıcılaşmasını henüz başlatır.

Tuvaca *čōžay* 'ayakkabı ya da çizmenin' ← LM *jaǰuǰai*, Halha *jūjai*, Buryat *zūzai*, Oyrat *zūzā*;

Tuvaca *mō* 'talihsiz' ← LM *maǰu* 'kötü', Halha, Buryat, Oyrat *mū*;

Tuvaca *tōl* 'masal, öykü' ← LM *tuuli*, Halha *tūl'*, Oyrat *tūl'i*;

Tuvaca *tōlay* 'yabani tavşan' ← LM *taulai*, Halha, Buryat *tūlai*, Oyrat *tūlā* ← **tabiš*: bk. Eski Türkçe *taβišǰān*;

Tuvaca *xōčun* 'eski, eskiden kalma' ← LM *qaǰučin*, bk. Halha *xūč(in)*, Buryat *xūšan*, Oyrat *xūtsn*.

2. Dudaksız olmadığı için i ya da i olmak üzere dilin en üst kısmından dudaksız sesler için alıntı kelimelerde seyrek görülen bir olgu vardır:

Tuvaca *barīn*'sağ taraftan, batı' ← LM *baraǰun*, Halha, Buryat, Oyrat *barūn*;

Tuvaca *kadīr*'orak, tırpan' ← LM *qadaǰur*, Halha, Oyrat *xadūr*, Buryat *xadūr* ~ *xažūr*;

Tuvaca *xalī(n)*'sıcaklık, hararet' ← LM *qalaǰun*, Halha, Buryat, Oyrat *xalūn*;

Tuvaca *samīn*'karışıklık, bozukluk' ← LM *samaǰu*, Halha *samūn*, Buryat *hamū*, Oyrat *samū*;

Tuvaca *yančīr*'sigara' ← LM *yangǰuur*, Halha *yanǰūr* ← Çince *yānjuānr*.

3. Moğol dillerinde, ikincil uzun ünlüler bazen daha önceki kısa ünlülerin yerine geçer. Bu kelimeler Tuvacaya girerkses bu ikincil uzun ünlüleri göstermeye devam etmektedir:

Tuvaca *agār* 'hava' ← LM *aǰar*, Halha, Buryat *agār*, Oyrat *aǰar*;

Tuvaca *surgāl* 'öğreti, ilke' ← LM *surǰal*, Halha *surgāl*, Buryat *hurgāl*;

Tuvaca *selgūste*- 'yürümek, gitmek' ← LM *selǰūče*-, Halha *selǰūče*-;

Tuvaca *xōdelgēn* 'isyan' ← LM *kōdelgen* 'hareket, trafik', Halha *xōdōlgō(n)*, Buryat *xūdelgōn*, Oyrat *kōdālgān*.

4. Tuvacadaki Çince kökenli Moğolca alıntı kelimelerde, orijinal Çince vurgu yerine ikincil bir uzun sesli belirir:

Tuvaca *mōǰū* 'mantar' ← LM *mōǰū*, Halha *mōǰ*, Buryat *mōǰe*, Oyrat *mōǰō* ← Çince *mógu*;

Tuvaca *tāliń* 'heybe' ← LM *daling*, Halha *dāliń*, Buryat *dālin*, Oyrat *dāl'ń* ← Çince *dā lián*.

Bireysel tespitlere dayanarak sonuçları aşağıdaki tabloda özetleyebiliriz:

*VKV	Konum	Erken katman Tuvaca fonetiğe göre gelişim	Geç katman Tuvaca fonetiğe göre gelişim	Halha-Buryat	Oyrat
*ağu	∇-, KVuzun- -∇-, -∇	K∇- ā	*ū → ō *ū → ī (uzun)	ū	-
*egü	∇-, K∇- -∇-, -∇	ē	*ū → ō *ū → ī	ū	-
*iğu	∇-, K∇- -∇-, -∇	- ī	ū		
*igü	∇-, K∇- -∇-, -∇	ī	ū		
*oğa	∇-, K∇- -∇-, -∇	-	ū	ā	
*öge	∇-, K∇- -∇-, -∇	-	ō -		ē

Bu makalenin amacı, verilen bir ses birleşmesinin Tuva dilindeki Moğolca alıntı kelimelerde, verici diline ve alıntılanma zamanına bağlı olarak farklı şekillerde davrandığını göstermekti. Buna göre, bu tür alıntı kelimelerin kesin bir haritasını yapmak, belirli bir alıntı kelimenin ait olduğu katman belirlemeye karar vermeyi kolaylaştırır.

Kaynaklar

- Buryat= Čeremisov, K. M. 1973. *Burjatsko-russkij slovar'*. Moskva: Sovetskaja Ėnciklopedija.
- GTJa= Isxakov, F. G. & Pal'mbax A. A. 1961. *Grammatika tuvinskogo jazyka. Fonetika i morfologija*. Moskva: Izdatel'stvo vostočnyj literatury.
- Khalkha = Kara, Gy. 1998. *Mongol-magyar szótár*. Budapest: Terebess kiadó. Luvsandendev, A. 1957. *Mongol-oros tol'*. Moskva: Ulsiin Gadaad, Dotoodiin olon xelnii tol' bičgiin xevlel.
- LM = Kowalewskij, O. M. 1844-1849. *Mongol'sko-russko-francuzskij slovar'*. I-III. Kazan'.
- Lessing, F. D. 1996. *Mongolian-English dictionary*. Bloomington.
- Katanov, N.F. 1903. *Opyt issledovanija urjanxajskogo jazyka s ukazaniem glavnejšix rodstvennyx otnošenij ego k drugim jazykam tjurkskogo kornja*. Kazan'.
- Chinese = Baranova, Z. I. & Kotov, A. V. 2001. *Bol'šoj russko-kitajskij slovar'*. Moskva: Russkij jazyk.
- Oirat = Coloo, Jÿ. 1988. *BNMAU dax' mongol xelnii nutgiin ayalguunii tol' bičig. Oird ayalguu*. Ulaanbaatar.
- Ramstedt, G. J. 1935. *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Société Finno-Ougrienne.

Old Turkic = Clauson, G. 1972. *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Poppe, N. 1950. The groups *uya and *üge in Mongol languages. *Studia Orientalia*, 14, 3-15.

Poppe, N. 1955. *Introduction to Mongolian comparative studies. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 110)*. Helsinki: Société Finno-Ougrienne.

Poppe, N. 1964. *Grammar of Written Mongolian*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Rassadin, V. I. 1980. *Mongolo-burjatskie zaimstvovaniya v sibirskix tjurkskix jazykax*. Moskva: Nauka.

Ščerbak, A. M. 1970. *Sravnitel'naja fonetika tjurkskix jazykov*. Leningrad: Nauka.

Tatarincev, B. I. 1976. *Mongol'skoe jazykoe vlijanie na tuvinskuju leksiku*. Kyzyl: Tuvinskoe knižnoe izdatel'stvo.

Tatarincev, B. I. 2000. *Étimologičeskij slovar' tuvinskogo jazyka*. Novosibirsk: Tuvinskoe knižnoe izdatel'stvo.

Tenišev, Ė. R. 1968. *Tuvinsko-russkij slovar'*. Moskva: Sovetskaja Ėnciklopedija.

Tuvan = Pal'mbax, A. A. 1953. *Russko-tuvinskij slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyx i nacional'nyx slovarej.

Bilgilendirme

Bu çalışma, Macar Bilimler Akademisi ve Szeged Üniversitesi Türk Dilbilimi Araştırma Grubunda yapılmıştır.